

pokretu i Komunističkoj partiji i sl. U prosjeku je 1945. pripadnik Ozne u Hrvatskoj imao 26 godina, gotovo 90% činili su muškarci, nešto više od 53% bili su Hrvati, a skoro 43% Srbi. Prije uključivanja u sigurnosno-obavještajni aparat 38,7% njih bili su seljaci, gotovo 37% radnici, 15% intelektualci, studenti i đaci, a nešto više od 9% bili su službenici (namještenici, oficiri, policajci, žandari).

Glavni je autorov zaključak da su obavještajne i sigurnosne službe bile udarne snage KPJ u revolucionarnom rušenju staroga sustava i onemogućivanju djelovanja neprijatelja i suparnika. Pomoću njih je KPJ učvrstila svoju diktaturu jer „obavještajni centri, Ozna i Udba djelovali su kao poseban vid partijske djelatnosti” (knj. 1, str. 322).

Radelić je napisao dosad najozbiljniju povjesničarsku analizu djelovanja jugoslavenskih sigurnosno-obavještajnih služba. Poznavajući njegov način rada, drugo se nije ni moglo očekivati. Ona je temelj ne samo u kronološkom smislu, jer je autor napisao knjigu o samom formiranju i prvih desetak godina Udbe, nego i zbog toga što ozbiljnošću svojega pristupa postavlja model koji se može slijediti u istraživanjima kasnijih faza „života” Udbe.

Josip Mihaljević

Martina Bitunjac, Julius H. Schoeps, eds., *Complicated Complicity: European Collaboration with Nazi Germany during World War II* (Berlin; München; Boston: De Gruyter, De Gruyter-Oldenbourg, 2021), xix + 350 str.

Ovaj zbornik radova bavi se temom suradnje različitih europskih država i naroda s Njemačkim Reichom i njegovim nacističkim režimom. U svibnju 2019. u Rimu je održana znanstvena konferencija „Collaborationism with Nazi Germany, A European Controversy”, koju su organizirali Moses Mendelssohn Zentrum für europäisch-jüdische Studien iz Potsdama i Sveučilište La Sapienza iz Rima. Konferencija je okupila znanstvenike iz različitih europskih zemalja, a tema je bila kolaboracija s nacističkom Njemačkom tijekom Drugoga svjetskog rata. Prilozi u ovom zborniku temelje se na izlaganjima s te konferencije, ali je zbornik upotpunjen i dodatnim priložima.

Urednici zbornika, dr. Martina Bitunjac (Moses Mendelssohn Zentrum für europäisch-jüdische Studien) i profesor emeritus Julius H. Schoeps, u predgovoru su objasnili kako se u historiografiji pojavila tema istraživanja kolaboracije s nacističkom Njemačkom, odnosno kako tu temu definirati u pojmovnom i metodološkom smislu. Nakon toga ukratko su predstavili priloge u zborniku. Prilozi se uglavnom bave određenom zemljom i njezinim primjerom kolaboracije ili je riječ o istraživanjima određenih tema. Ipak je naglasak stavljen na to kako su određene zemlje, odnosno njihove vlasti koje su surađivale s nacističkom Njemačkom, sudjelovale u holokaustu, odnosno uništavanju židovske zajednice.

Prva cjelina zbornika bavi se pitanjem kolaboracije u zapadnoeuropskim zemljama. Lars Dencik u članku „Considerate Collaborationism: If You Can't Beat Them, Join Them” (str. 5–32) razmatra stanje u nordijskim zemljama (Danska, Finska, Norveška i Švedska) tijekom Drugoga svjetskog rata, odnosno oblike njihove suradnje s Njemačkim Reichom, kao i otpora Nijemcima. Autor zanimljivo uspoređuje stanje koje je ovisilo o tome jesu li Nijemci neke od tih zemalja okupirali (Danska, Norveška), jesu li bile neutralne (Švedska) ili su surađivale s Nijemcima, poput Finske. Autor se osvrće i na stradanje židovskih zajednica u tim zemljama.

Valentina Sommella u članku „France between Collaboration and Resistance” (str. 33–50) daje pregled svih glavnih značajki povijesti Francuske nakon što je ona 1940. potpisala primirje s Hitlerovom Njemačkom. Opisuje stanje u samoj Francuskoj, u kojoj je na vlasti kao državni poglavar bio maršal Philippe Pétain. Nasuprot toj „vichyjevske” Francuskoj stajao je pokret Slobodna Francuska pod vodstvom Charlesa de Gaullea. Autorica posebnu pozornost posvećuje odnosu zapadnih Saveznika, Amerikanaca i Britanaca, prema „slobodnim”, odnosno „vichyjevskim” Francuzima, što je osobito važno bilo kad su zapadni Saveznici trebali ovladati sjevernom Afrikom, odnosno francuskim kolonijama na tom području.

Slijedi cjelina koja se odnosi na zemlje srednje Europe, odnosno Poljsku i Mađarsku. Stephan Lehnstaedt u članku „A ‘Land without Quislings’” (str. 53–67) bavi se pitanjem kolaboracije u dijelovima Poljske koji su bili pod njemačkom upravom (*Generalgouvernement*). Sami Nijemci, odnosno Hitler osobno, nisu na tom okupiranom području bili voljni ni za kakvu veću suradnju s Poljacima i uprava toga područja bila je potpuno pod njemačkim nadzorom. Ipak, u različitim upravnim službama i policiji bili su i Poljaci. No, primjerice, pokušaj Nijemaca da stvore radnu službu popunjenu Poljacima uglavnom nije bio uspješan. Tek krajem rata pojedini njemački dužnosnici smatrali su da bi barem neke Poljake trebalo pokušati pridobiti na njemačku stranu i upotrijebiti u borbi protiv Sovjeta, ali su takvi planovi završili neuspjehom. Autor opisuje i pojedinačne slučajeve određenih poljskih političara koji su, primjerice krajem 1939., smatrali da bi trebalo obnoviti poljsku vojsku koja bi se borila na strani Nijemaca tijekom predstojećega sukoba sa Sovjetima. Lehnstaedt je u svojem prilogu opisao i odnos poljskoga pokreta otpora prema Poljacima koji su surađivali s Nijemcima, kao i položaj folksdojčera koji su živjeli na području *Generalgouvernmenta*.

Alessandro Vagnini u članku „The Hungarian Anti-Jewish Laws and Relations between Hungary and Germany” (str. 69–79) prikazuje kako su u Mađarskoj neposredno pred Drugi svjetski rat i tijekom njega donošeni protužidovski zakoni, što objašnjava u kontekstu političkih odnosa u tadašnjoj Mađarskoj. Također prikazuje okolnosti savezništva i suradnje između Mađarske i Hitlerove Njemačke, sa svim promjenama koje je, u posljednjem razdoblju rata, donio ulazak njemačke vojske u Mađarsku, odnosno njemačko rušenje regenta Horthyja s vlasti. Te promjene dovest će do konačnoga stradanja mađarskih Židova, njihovih likvidacija i deportacija u njemački sabirni logor Auschwitz. Vagnini je upozorio na dvije različite mađarske skupine koje su bile spremne na suradnju s Njemačkom. Prva je pripadala krugovima državne uprave, vojske i žandarmerije, a drugu su činile različite pronacističke poli-

tičke skupine, poput Strelastih križeva, koji su na vlast došli tek u završnom razdoblju rata, nakon uklanjanja Horthyja s vlasti.

Idući dio zbornika bavi se zemljama istočne Europe. Olaf Glöckner u članku „The Collaboration of Ukrainian Nationalists with Nazi Germany” (str. 83–98) opisuje suradnju ukrajinskih nacionalista s Njemačkim Reichom. U sklopu napada na Sovjetski Savez, Nijemci nisu namjeravali izaći ususret težnjama ukrajinskih nacionalista za proglašenjem ukrajinske države. Osim toga, dijelovi dotadašnje Ukrajine priključeni su u sastav njemačkoga *Generalgouvernementa* u zaposjednutoj Poljskoj.

S druge strane, za brojne je Ukrajince dolazak Nijemaca označavao oslobođenje od sovjetske komunističke vlasti i mnogi su se pridružili različitim vojnim snagama koje su se borile na strani Nijemaca ili su bili u sastavu različitih njemačkih jedinica. No mnogi u redove tih jedinica nisu pristupili dobrovoljno nego zato što su zarobljeni kao crvenoarmejci te su željeli izbjeći odlazak u njemačko zarobljeništvo. Usto su mnogi Ukrajinci rat proveli u redovima sovjetske Crvene armije. Ujesen 1942. osnovana je i Ukrajinska ustanička vojska, koja se borila s poljskim pokretom otpora, kao i protiv sovjetskih snaga, a nekad i protiv njemačke vojske. Budući da je nakon njemačkoga zaposjedanja Ukrajine došlo do pogroma i masovnih likvidacija židovskoga stanovništva, Glöckner objašnjava koliku su ulogu u tome, uz Nijemce, imali ukrajinski nacionalisti. On upozorava na to da je navedena tema nerijetko i dalje prijevorna, što se odražava i na politički i javni život Ukrajine do današnjega vremena.

Giuseppe Motta u članku „Between Ideological Affinity and Economic Necessity” (str. 99–119) objašnjava suradnju Rumunjske s Njemačkom tijekom Drugoga svjetskog rata. Opisuje stanje između svjetskih ratova i vanjskopolitičke i gospodarske okolnosti koje su dovele do rumunjskoga savezništva s Hitlerom. Posebnu pozornost posvećuje pitanju antisemitizma u rumunjskom društvu toga razdoblja, kao i tome kakvu je politiku prema Židovima vodio general Ion Antonescu nakon što je 1940. preuzeo vodstvo Rumunjske. Motta opisuje kako su rumunjske vlasti progonile i uništavale Židove, primjerice na području koje je rumunjska vojska zaposjela nakon početka napada na Sovjetski Savez. S druge strane, pod utjecajem određenih unutarnjih rumunjskih čimbenika, kao i zbog činjenice da se ratna sreća okretala protiv Njemačke, politika Antonescua prema Židovima doživjela je promjene te je postupno smanjena razina progona rumunjskih Židova.

Joachim Tauber u članku „Collaboration in Lithuania” (str. 121–134) opisuje suradnju Litvanaca s Nijemcima tijekom rata. Autor to sagledava u okolnostima da je Sovjetski Savez 1940. okupirao Litvu, zbog čega su mnogi Litvanci dočekali dolazak Nijemaca kao oslobođenje. Nijemci ipak nisu pružili potporu ponovnom uspostavljanju samostalne Litve te se ona, zajedno s Bjelorusijom, Estonijom i Latvijom, nalazila pod upravom njemačkoga povjereništva „Istok” (*Reichskommissariat Ostland*). Tauber također opisuje sudjelovanje Litvanaca u progону i uništenju židovske zajednice u Litvi.

Slijedi dio zbornika posvećen kolaboraciji u slavenskim i balkanskim državama. Martina Bitunjac u članku „Between Racial Politics and Political Calculation” (str. 137–160) uspoređuje dva režima: ustaški u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) i onaj koji je postojao u Slovačkoj Republici, odnosno Slovačkoj Državi, pod vodstvom

Hlinkine slovačke narodne stranke. Autorica uspoređuje glavne značajke Slovačke Države i NDH. Obje su nastale slomom većih država, Čehoslovačke, odnosno Kraljevine Jugoslavije, obje su bile na osovinskoj strani, a također su imale međusobno bliske odnose. Nakon toga posebnu pozornost posvećuje tome kako su NDH i Slovačka Država provele mjere koje su na kraju dovele do uništenja židovskih zajednica u tim državama. Autorica uspoređuje kako su mjere segregacije Židova, oduzimanja njihove imovine i njihove deportacije u logore smrti provedene u NDH i Slovačkoj, kolika je pritom bila uloga i utjecaj Berlina, a kolika inicijativa tadašnjih režima u Zagrebu i Bratislavi.

Björn Opfer-Klinger u članku „Bulgaria’s Collaboration with the Axis Powers in World War II” (str. 161–192) opisuje sudjelovanje Bugarske na strani sila Osovine tijekom Drugoga svjetskog rata. Autor je opširno opisao bugarske unutarnje i vanjsko-političke prilike između dva svjetska rata, odnosno na početku Drugoga svjetskog rata, koje su Bugarsku konačno odvele na stranu Hitlerove Njemačke i omogućile joj da 1941. anektira dijelove Jugoslavije i Grčke. U prilogu je također prikazan odnos bugarskih vlasti prema Židovima, pri čemu su Bugari, primjerice, deportirali Židove iz Vardarske Makedonije u njemačke logore, a Židovi koji su živjeli na matičnom bugarskom teritoriju ipak nisu predani Nijemcima te su uspjeli spasiti živote.

Meinolf Arens i Katerina Kakasheva u prilogu „War and Collaboration in Occupied Vardar Macedonia and West Banat 1941-1944” (str. 193–210) dali su usporedni prikaz stanja na dva područja koja su do travnja 1941. bila dio Kraljevine Jugoslavije, odnosno Vardarske Makedonije i Banata. Bugarska je priključila najveći dio Vardarske Makedonije, a Banat je ostao pod njemačkom vojnom upravom nadležnom za Srbiju, ali su u Banatu važnu ulogu u upravi imali folksdojčeri, koji su u velikom broju živjeli na tom području. U članku su prikazane glavne značajke stanja na navedenim područjima tijekom rata.

Iduća cjelina u zborniku bavi se zemljama južne Europe. Ioannis Zelepos u prilogu pod naslovom „Collaboration in Greece 1941-1944” (str. 213–228) opisuje stanje u Grčkoj nakon što su ju zauzele sile Osovine. Opisuje proglašenje nove „Grčke Države” umjesto dotadašnje kraljevine i koji su političari u novim grčkim vlastima surađivali s Nijemcima, odnosno silama Osovine. Zelepos je posebnu pozornost posvetio različitim grčkim vojnim i policijskim snagama koje su surađivale s Nijemcima i borile se protiv grčkih partizana.

Ester Capuzzo u članku „Italian ‘Racial Laws’ and the Jewish Community of Fiume” (str. 229–240) bavi se sudbinom židovske zajednice u gradu Rijeci, odnosno talijanskoj Kvarnerskoj pokrajini. U članku je objašnjeno da su krajem 1930-ih u Rijeku počeli stizati Židovi koji su bježali iz Njemačke i drugih istočnoeuropskih država da bi iz riječke luke otplovili za Palestinu. Nekima je to pošlo za rukom, a drugi su ostali u Rijeci. Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije u Rijeku su stizale i židovske izbjeglice s područja NDH. Židovska zajednica u Rijeci bila je na udaru antisemitskih zakona i mjera koje je uvela Mussolinijeva vlast. Ipak je posebno teško stanje nastalo nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943., kad su Nijemci uspostavili novo Operativno područje Jadransko primorje, koje je obuhvaćalo i Rijeku, nakon čega su deportirali dio riječkih Židova u svoje logore smrti.

Fernando Clara u članku „Collaborating Neutrality? Portuguese Collaboration Networks at the Secretariat of National Propaganda” (str. 241–259), koristeći kao izvor dokumente portugalskoga Tajništva državne propagande, razmatra položaj Portugala tijekom Drugoga svjetskog rata. U tom je ratu Portugal bio neutralan, a u listopadu 1943. dopustio je Britancima da koriste uporišta na portugalskim Azorima. No, istovremeno je portugalski Salazarov režim na različite načine surađivao sa silama Osovine i bio im naklonjen. Dokumenti Tajništva državne propagande pokazuju da je portugalska ratna neutralnost bila složena budući da navedeni izvori s jedne strane upućuju na naklonjenost portugalskoga režima silama Osovine, a s druge strane pokazuju da su Portugalci pomogli određenom broju njemačkih i drugih europskih Židova da izbjegnu nacističkim progonima.

Slijedi poseban dio zbornika koji se bavi židovskom „suradnjom” s Nijemcima. U ovom dijelu nalazi se samo jedan prilog, „Between Collaboration, Betrayal and Coercion” (str. 263–277) Juliusa H. Schoepsa. Autor razmatra slučajeve Židova koji su vodili židovske zajednice u getima koje su uspostavili Nijemci ili su bili predstavnici svoje zajednice u okolnostima kad je ona bila izložena progonu i uništenju. Ti su se Židovi našli u teškom položaju jer su, zbog dužnosti koje su obnašali, na određeni način „pomagali” Nijemcima u uništavanju zajednice kojoj su pripadali i koju su predstavljali. Schoeps upozorava na još jednu pojavu, odnosno slučajeve u kojima su pojedine Židovke surađivale s njemačkom policijom, kojoj su prokazivale druge Židove.

Schoeps raščlanjuje sve te slučajeve suradnje pojedinih Židova s nacistima i objašnjava okolnosti u kojima je do njih došlo. Tako je bilo pojedinih slučajeva gdje je suradnja bila i dobrovoljna, potaknuta osobnom korišću i nečasnim razlozima, a u drugim je slučajevima bila riječ o Židovima koji su se našli u gotovo nemogućem položaju da surađuju s Nijemcima, a istovremeno su njihove žrtve.

U drugom dijelu zbornika nalaze se kraći prilozima nekoliko autora (Kristzián Ungváry, Serge Klarsfeld, Tvrtko Jakovina, Franz Sz. Horváth, Imre Szakál) koji se bave različitim temama problema suočavanja s prošlošću Drugoga svjetskog rata u Njemačkoj, Francuskoj, nekoliko balkanskih država te u Mađarskoj i Ukrajini.

Na kraju zbornika nalaze se podaci o autorima koji su u njemu surađivali, bibliografija kategorizirana prema zemljama, kazalo osoba i zemljopisno kazalo.

Riječ je o zborniku koji opsegom uključenih suradnika, odnosno širinom pokrivenih zemalja/naroda, kao i raznolikošću u obradama tema, pruža niz vrlo zanimljivih podataka i razmatranja. Zbornik poput ovoga olakšava i omogućava komparativni pristup kad je riječ o istraživanjima i raspravama povezanim s temom kolaboracije s nacističkom Njemačkom tijekom Drugoga svjetskog rata, a usto ukazuje i na sudjelovanje onih koji su surađivali s Njemačkim Reichom u provođenju uništenja europskih Židova.

Nikica Barić